

اصفهان، دارالعلم شرق در دوران صفویه

لیلا پهلوان زاده^۱

عضو هیئت علمی گروه معماری دانشگاه آزاد اسلامی

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۱/۴/۱۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۱/۲۵

چکیده

مقولهٔ تعلیم و تعلم همواره در سرزمین ایران جایگاه خاصی داشته، چنانچه به گواهی تاریخ این سرزمین از عهد باستان مهد فرهنگ و هنر بوده و آثار و ابنیه و شخصیت‌های فرهنگی و هنری فراوانی به جهانیان عرضه کرده است. لوح‌های گلی باقیمانده، سروده‌های آئین زرتشت، اشاره‌های تاریخی در کتب به جا مانده به صورت منشور و منظوم و دیگر ادله‌های تاریخی، وجود آموزش در ایران زمین را برای ما مبین و آشکار می‌سازد. البته با ورود اعراب و پذیرش دین اسلام امر آموزش متحول گردید و در پی آن، این محل‌های فرهنگی به مساجد انتقال یافت چرا که در عهد پیامبر، مسجد نه تنها محل تجمع مسلمانان برای عبادت به شمار می‌آمد بلکه محل حل و فصل امور امت، تدریس و... نیز محسوب می‌گردید. پس از چند زمانی، مدارس برای تدریس مباحث اسلامی به پیروان این آئین نوظهور تأسیس گشت. این نهادها در هر دوره، بنا به عظمت و قدرت حکومت وقت، مدارج صعود و افول را طی نمود تا این که در دوران صفویه که در این مبحث مدنظر می‌باشد، به عالی‌ترین سطح و مقام دست یافت، به گونه‌ای که شهر پایتخت آن دوره یعنی اصفهان به صفت «دارالعلم شرق» مزین گشت. لازم به ذکر است بحث در خصوص مدارس در دوران‌های مختلف، تنزل و ترقی آن، سبک‌های معماری و... نوشتاری مفصل را می‌طلبد، لذا ما برآنیم در این نوشتار همخوان با عنوان پژوهش این مقوله را در دورهٔ تسلط سلسلهٔ صفویه که مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی جاری است، به گونه‌ای که در ادامه بدان اشاره خواهد شد، بررسی نمائیم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

واژگان کلیدی: اصفهان، صفویه، اسلام، آموزش، مدارس.

مقدمه

یکی از توانایی‌های بزرگ بشر، زبان است که خود را در نمودهای آوایی، گفتاری و نوشتاری نشان می‌دهد. این مایه، اساس علم انسان می‌باشد که به دنبال آن، آموختن را باعث گردیده و این نیاز به آموختن اساس دانش بشری محسوب می‌گردد. به تحقیق می‌توان گفت معلمی قدیمی‌ترین شغل دوران بشریت است که در هر زمان به شکلی خود را نمایان ساخته است. به عبارتی گویاتر، امر آموزش یکی از نیازهای حیات نوع بشریت می‌باشد که بشر با ایجاد فضاهای آموزشی آن را برطرف می‌نماید. مسئله‌ای با اهمیت بسیار تا بدان جا که امروزه یک مورخ دقیق و روشن بین تنها از مطالعه در این فضاها می‌تواند تصویر روشنی از تمدن تاریخ گذشتگان یک ملت را پیش چشم خویش مجسم کند.

بدان دلیل که روح دین همواره طالب جان تعلیم است این گونه مراکز یعنی مذهبی - آموزشی معمولاً در کنار هم و یا در کنار جریان و حرکت مردم یعنی در گوشه و کنار بازارها مکان‌یابی گردیده‌اند. همان گونه که مسجد، به بازار و به محله نزدیک است تا با اذان مردم را بطلبد مدرسه نیز در کنار آن‌ها جای می‌گیرد تا پاسخگوی اذان دل و سوالات مردم باشد. در پاره‌ای موارد، قرار گیری این دو نهاد در جوار یکدیگر و تداخل و اشتراک آن‌ها موجب پیدایش تعدادی مسجد - مدرسه‌ا مدرسه - مسجد گردید، مکان‌هایی که هم نیازهای عبادی را مرتفع می‌ساخت و هم نیازهای آموزشی این پیروان دیانت نوظهور را. در گذار زمان مدارس نیز همانند مساجد با الگوی معماری خاص، یعنی ترکیبی از دین و هنر و تجلی‌گاه هنر اسلامی، به عنوان یکی از ارکان اصلی شهر، در قلب شهرهای مسلمانان پذیرفته شد به گونه‌ای که مدارس بزرگ‌تر در مرکز شهر، در کنار مساجد جامع توسط سلاطین و متمکنین و مدارس کوچک‌تر در محلات شهری و توسط اقشار مختلف مردم با بهره وری از انواع هنرها بنا نهاده شد. باید یادآور شویم در عصر صفویه مدارس و نهادهای آموزشی به عالی‌ترین مقام دست یافت چرا که در این زمان از یک سو دولت مردان صفوی، پرچم دار تشیع در تاریخ اسلام بودند تا بدین ترتیب مذهب تشیع را ملی نمایند و از دیگر سو رواج این مذهب خود نیازمند فضاهایی جهت اشاعه بود لذا توسعه مکان‌های مزبور در سر لوحه امور قرار گرفت و مدارس بی‌بدیلی در این دوران بنا نهاده شد. بناهایی که در آن هنرمندان بدون آن که متوجه باشند دنیا و آخرت را در سینه نقش و زیبایی معماری آن نقاشی کرده‌اند و با رنگ آن را مزین و جاودان ساختند، بناهایی که در آن، هم سهم جسم محفوظ است و هم سهم روح تعلیم و تربیت.

البته لازم به ذکر است در دوران‌های قبل از صفویه، خصوصاً در قرن ۴ تا ۶ که از سوی بسیاری از محققین به عنوان «قرون تجدید حیات علمی و ادبی ایران دوره اسلامی» نام‌گذاری شده، مدارس زیادی ساخته شد لیکن در هیچ دورانی مدارس از لحاظ تعداد و نوع و سبک معماری به عظمت دوران صفویه نرسید. با این وجود، متأسفانه به جز تعدادی اندک از این گونه مدارس، از مابقی حتی نام و نشانی در نقشه‌های قاجاری شهر اصفهان نیز موجود نیست. در این راستا، در این مقاله هدف آن است تا با بررسی تمامی منابع مکتوب مرتبط بتوان موجودیت و موقعیت بناهای آموزشی دوران صفویه را بازشناخت. بخش این عمده این مقاله، پس از انجام مطالعات کتابخانه‌ای، بر مطالعات میدانی استوار است. بدین معنا که پس از مکان‌یابی مدارس بر نقشه‌های قاجاری اصفهان (چریکوف و همچنین نقشه

دارالسلطنه اصفهان که تقریباً متعلق به اواخر قاجار است) و همچنین نقشه فعلی شهر، با حضور در موقعیت‌های تعیین شده در نقشه جدید، اوضاع بنا و یا وضعیت فعلی مکان آن بررسی گردید.

لازم به ذکر است به دلیل محدودیت تعداد صفحات نوشتار، مجالی جهت توضیح کامل پیشینه آموزشی این شهر نبوده و پس از ذکر توضیحی مختصر، بناهای آموزشی دوران مزبور بررسی خواهند شد.

پیشینه آموزش در شهر اصفهان

شهر اصفهان که در این نوشتار مدنظر می‌باشد یکی از مراکز علمی مهم ایران محسوب می‌گردد و بسیاری از بناهای آموزشی ممتاز متعلق به ادوار مختلف تاریخی را در بردارد به گونه‌ای که دانشمندان و سیاحان بسیاری در خصوص منزلت این شهر از قرون اولیه هجری تا زمان صفویه سخن گفته‌اند. به عنوان مثال یاقوت حموی می‌گوید: «به آن تعداد که در این شهر دانشمندان و پیشوایان علوم و فنون پرورش یافته، در کمتر شهری از بلاد مسلمین این گونه بوده است» (یاقوت حموی، ۱۹۷۹: ۳۰۹).

این شهر پس از گشودن دروازه‌های خود بر سپاهیان اسلام در سال ۲۳ ه.ق. و قبول دین مبین، زمینه‌های تاسیس مراکز مذهبی - آموزش را فراهم نمود و با تاسیس مسجدی بزرگ توسط ابوحناس مولی عمر بن خطاب در روزگار امیر المومنین در محله خُشینان (ابونعیم، ۱۴۱۰ ه.ق.، ج. ۱: ۳۶) تعلیم و تربیت و آموزش دین از مسجد شروع شد. در همین شهر، از یاران رسول... (ص) کسانی بودند که به مردم واجبات و سنت‌های دین را می‌آموختند (ابونعیم، ۱۴۱۰ ه.ق.، ج. ۷: ۱۰۴). پس از چندی مسجد جامع اصفهان (به عنوان سومین مسجد شهر (۱) و اولین مسجد جامع) به دست ایوب بن زیاد والی اصفهان در حدود سال ۱۵۶ هجری تاسیس گردید و با دربرگرفتن حجره‌های متعدد، کتابخانه‌های عظیم و... بسان نخستین دانشگاه اسلامی شهر درآمد به گونه‌ای که مقدسی می‌گوید: «مسجد جامع نخستین دانشگاه اسلامی در این شهر بود، کتابخانه این مسجد منابع آموزشی و تحقیقاتی در علوم گوناگون را در اختیار طلاب و استادان قرار می‌داد و راه را برای تحقیقات عالی در این شهر هموار می‌کرد» (مقدسی، ۱۴۰۸ ه.ق.، ۳۲۹).

با روی کار آمدن سلسله‌های ایرانی تبار، آموزش به نحوی بارزتر در دستور کار قرار گرفت. در دوران آل بویه نیز تحولات مهمی در این شهر به وقوع پیوست و علاوه بر تقسیم شهر به چهار محله بزرگ جوباره (شمال شرقی) کران (جنوب شرقی)، کوشک و دردشت، ساخت خانه‌ی صاحب بن عباد (وزیر معروف موید الدوله و فخرالدوله) در نزدیک دروازه‌ی طوقچی، بنای مسجد جامع جورجیر توسط این وزیر و یک میدان و یک تختگاه معروف به میدان میر و اقدامات وسیع در مسجد جامع، مدرسی نیز به نام مدرس ابن سینا در محله دردشت احداث گردید که تا به امروز برجای باقی است (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۵-۱۸). در این دوران علاوه بر این اقدامات، کتابخانه‌ای برای مسجد جامع و بیمارستانی مجهز با پزشکانی حاذق بنا نهاده شد (مقدسی، ۱۴۰۸ ه.ق.، ۳۲۹). سلجوقیان در آغاز سلطنت، از یک سو برای تبلیغ و ترویج مذهب خود و از سوی دیگر برای مقابله با تبلیغات مخالفان خود به ویژه اسماعیلیان، در ترویج علم و دانش تلاش‌های بسیاری نمودند که ثمره‌ی این کوشش، مجاهدت و بذل توجه و عنایت آنان، به اوج فرهنگ و هنر در دوران فرمانروایی ایشان انجامید. نهضت احداث مدرسه‌های مذهبی در این عصر - که خواهی نظام الملک پیشرو آن به شمار می‌آمد - چنان قوی بود که تعداد مدرسه‌ها و رباط‌ها و دیگر فضاهای آموزشی و مذهبی و نیز بودجه و هزینه‌ای که صرف احداث و اداره‌ی آنها و پرداخت مستمری و حقوق طلاب، مدرسان و

علما در زمان سلجوقیان می‌شد تا آن زمان در جهان اسلام سابقه نداشت. در این دوران شهر اصفهان به مناسبت پایتخت بودن بهره‌ای بیشتر یافت و فضاهای آموزشی متعددی به عنوان عناصر مصنوع استخوان‌بندی شهر، عمدتاً در پیرامون میدان کهنه، ایجاد گشت که از آن جمله می‌توان به مدرسه‌ی ملکشاه سلجوقی در محله دارالبطیخ، مدرسه‌ی سلطان محمد سلجوقی در محله هارونیه و... اشاره نمود. در پی حمله‌ی اقوام مغول، خراسان و سایر شهرهای ایران پایکوب سم ستوران مغول گردید و فجایعی جانگداز در دفتر تاریخ ثبت شد. در این زمان نفاق و برادرکشی بین شافعیان و حنفیان و دو خانواده‌ی آل خجند و آل صاعد، پایتخت باشکوه سلجوقیان یعنی شهر اصفهان را به ویرانی سوق داد، مدارس خراب شدند و کتابخانه‌ها سوختند و بدین ترتیب دوران شکوفایی نهضت تمدن اسلامی روی به افول نهاد. در سال ۶۳۵ هجری که اصفهان به دست مغولان افتاد، هر آنچه که از نزاع بین آل خجند و آل صاعد باقی مانده بود، به آتش کشیده شد، مدارس نابود گردید و همه‌ی دانشمندان کشته شدند. در این دوره که «دوران فترت» نام دارد تا سال ۷۲۵ هجری که ساختمان مدرسه‌ی امامیه تمام می‌شود، احتمالاً مدرسه‌ی دیگری در اصفهان ساخته نشد (ایمانیه، ۱۳۵۰: ۶۹-۷۱). پاره‌ای از مدارس این دوران عبارت‌اند از: مدرسه امامیه، مدرسه سلطان بخت آغا و...

فضاهای آموزشی اصفهان در دوران صفویه

پس از فروپاشی دولت متمرکز ایرانی، مذاهب و فرقه‌های مختلف مربوط به آئین اسلام شکل گرفتند. در این برهه‌ی زمانی گرایش تشیع در سرزمین ایران گسترش می‌یابد، آئینی که به جز دوران آل بویه مذهبی مردود به شمار می‌رود و حتی بعد از حمله‌ی مغول و در زمان ایلغار تیمور اوجی سهمگین می‌یابد، در قرن هشتم و نهم و دهم فرصتی برای شکوفایی پیدا می‌کند. سازمان‌های فرقه‌ای مذهب شیعه، با رجوع به مفاهیم حکومت غاصب و حکومت صالح در دوران اسلامی موفق می‌گردند تا در میان عامه‌ی مردم بذر اتحاد عقیدتی را بیفشانند. شکل‌گیری حکومت‌های سرداران در زمان ایلخانان مغول در خراسان و خاندان شیخ صفی در منطقه‌ی اردبیل و قره باغ در زمان حکومت قره قویونلو در آذربایجان، نشان‌هایی روشن از نوعی اتحاد عقیدتی هستند که با حرکت سرداران آغاز می‌گردد و با استقرار دولت صفوی در قرن دهم هجری به بار می‌نشیند (حبیبی، ۱۳۷۸: ۸۷).

آرامش نسبی برقرار شده در این دوران خصوصاً در دوره حکمرانی شاه عباس، این امکان را فراهم ساخت که پیشرفت‌های چشمگیری در زمینه‌ی تولیدات کشاورزی، صنعتی، توسعه‌ی روابط تجاری داخلی و خارجی، رشد شهرنشینی و... به وجود آید. البته هنگامی که شاه عباس به قدرت رسید، حکومت صفوی دارای عظمت و شکوه چندانی نبود. وی پس از سرکوبی دشمنان داخلی و خارجی و ایجاد یک حکومت متمرکز قدرتمند، اقدام به فعالیت‌هایی وسیعی در زمینه‌های عمران و آبادی شهرها نمود.

صفویان برای حفظ مشروعیت ظاهری حکومت خود از حمایت برخی علما و تأسیس فضاهای آموزشی تا آنجا که برای ارکان حکومت خود احساس خطر نمی‌کردند، دریغ نمی‌نمودند. تبلیغ و ترویج آداب و احکام و تبلیغ و نشر آن و حمایت از علما بدون توجه به فضاهای آموزشی و مهیا کردن امکانات آموزشی میسر نبود، به عبارت دیگر تدوین، تبلیغ و اجرای احکام و شعائر مذهبی، مستلزم توسعه‌ی نظام آموزشی بود. به این ترتیب در دوره‌ی صفویه تعداد بسیاری مدرسه احداث شد و هزینه‌های قابل توجهی صرف آموزش طلاب و اداره‌ی مدارس گردید. متأسفانه خشک اندیشی و روح حاکم بر آن عهد چنان بود که تدریس فلسفه و علوم عقلی در اغلب مدارس ممنوع شده بود

و علمای آگاه و نیک اندیش مورد اذیت و آزار قرار می‌گرفتند (سلطان زاده، ۱۳۶۴: ۱۳۰). علی‌رغم ایجاد مدارس متعدد و توجه خاص شاهان صفوی به علوم فقهی، دینی و هنرهای ظریف و معماری، به سبب عدم توجه آن‌ها به سایر شاخه‌های علوم اسلامی، علوم عقلی، ادبیات، پزشکی و... پیشرفت چشمگیری در زمینه‌های علوم نمود و بسیاری از بزرگان و هنرمندان این هنرها به دربارهای هند و عثمانی پناه بردند (باستانی پاریزی، ۱۳۵۸: ۳۵۴). شهر اصفهان پایتخت این سلسله قدرتمند، محل اقدامات وسیع و متعدد گردید. در اوایل حکمرانی این سلسله در شهر اصفهان، عناصری شهری از جمله کاروانسراها، بقعه‌ها، مدارس و مساجد در پیرامون میدان کهنه ایجاد گشت لکن در پی استقرار این حکومت در این شهر و انتخاب آن به عنوان پایتخت، نیاز به ایجاد یک مرکز و هسته‌ی جدید اداری-حکومتی احساس گشت، چرا که مراکز اصلی قدیمی شهر (میدان کهنه) توانایی برآوردن نیازهای جدید سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اداری را دارا نبود. لذا در سال ۱۰۱۱ (طبق نوشته دکتر هنرفر در صفحه ۳۹۶ گنجینه آثار تاریخی اصفهان) میدان نقش جهان در پیوند با میدان کهنه از طریق محور بازار با عناصر فراوانی در پیرامون همچون مدارس احداث گشت و بدین ترتیب با ایجاد بناهای حکومتی، باغ‌ها و بستان‌ها، گلدسته‌ها، عمارات عالی و... روحی تازه در کالبد این شهر دمیده شد.

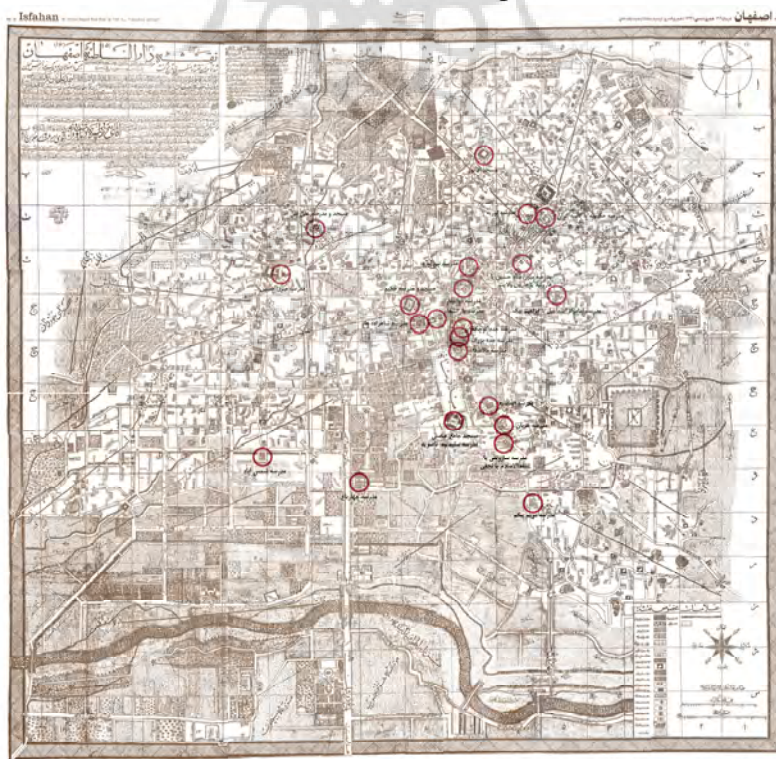
سیاحانی که در دوره‌ی صفویه مدتی در ایران اقامت داشتند، از تعداد بسیار مدرسه‌ها سخن گفته‌اند. شاردن سیاح فرانسوی که در زمان صفویه سال‌ها در اصفهان اقامت داشته در سفرنامه‌ی خود در خصوص تعدد مدارس صفویه چنین نوشته است: «مدارس در ایران فراوان است، ایرانیان آموزشگاه‌ها را مکتب خوانند و معلمین را مکتب‌دار گویند، در هر شهری تعداد کثیری مدرسه موجود می‌باشد و حتی می‌توان گفت در هر ناحیه‌ای از شهر نیز مدارس بسیاری وجود دارد» (شاردن، ۱۳۴۵، جلد ۵: ۲۷). همچنین وی در خصوص جایگاه فرهنگی این شهر در زمان صفویه نیز چنین می‌گوید: «اصفهان دارالعلم شرق یعنی مهد دانش در سراسر مشرق زمین به شمار می‌رود و از آنجا علوم به کلیه‌ی نقاط خاور به ویژه هندوستان منتشر می‌گردد» (شاردن، ۱۳۴۵، جلد ۸: ۱۲۱). اصفهان دوران صفویه را دارالعلم شرق، خیرالبلاد، دارالدوله، دارالسلطنه، دارالعلم، دارالملک و... نامیده‌اند. اصفهان این عهد را قبه‌الاسلام نیز گفته‌اند (مهدوی، ۱۳۵۸: ۱۰۷). اصفهان این عهد را قبه‌الاسلام نیز گفته‌اند (خوانساری، ۱۳۵۶: ۱۰۱).

با توجه به ارزش تعلیم و تعلم و همچنین شناخت دقیق مدارس دوران صفویه، این مدارس را به دو دسته موجود و غیرموجود تقسیم بندی نموده و موقعیت مکانی هر یک را در نقشه امروزی شهر مشخص می‌نمائیم تا بدین ترتیب به هدف این نوشتار یعنی دلیل اطلاق صفت «دارالعلم شرق» و سایر القاب نظیر آن به شهر اصفهان این دوره دست یابیم. نکته‌ای که قبل از توضیح مدارس این دوران ضروری به نظر می‌رسد آن است که در این مقاله، فقط مدارس اسلامی مد نظر قرار گرفته و مدارس سایر ادیان نظیر زرتشتیان، یهودیان، ارمنه و... بررسی نشده است.

نقشه شماره ۱: موقعیت مکانی مدارس صفوی در نقشه قاجاریه اصفهان (چریکوف)

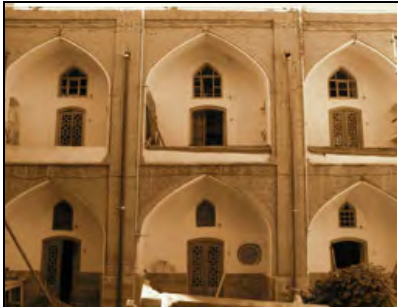
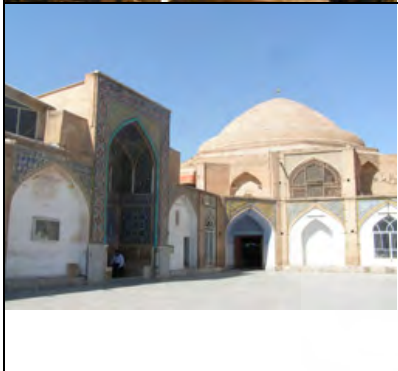

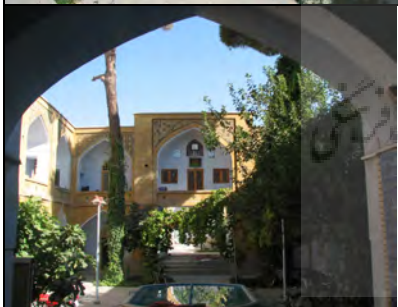

منبع: مهریار و دیگران، ۱۳۷۸، ص: ۱۶۹

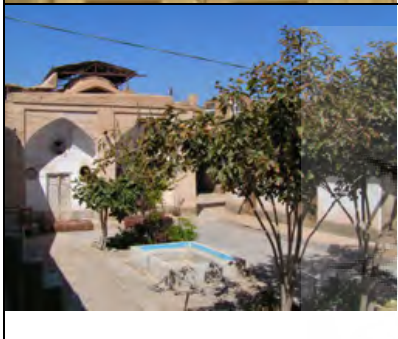

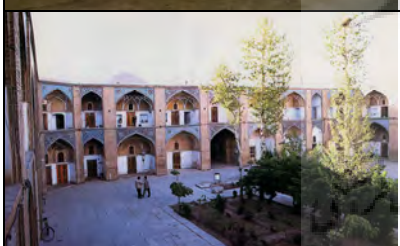

نقشه شماره ۲: موقعیت مکانی مدارس صفوی در نقشه سیدرضاخان اصفهان (اواخر قاجاریه)

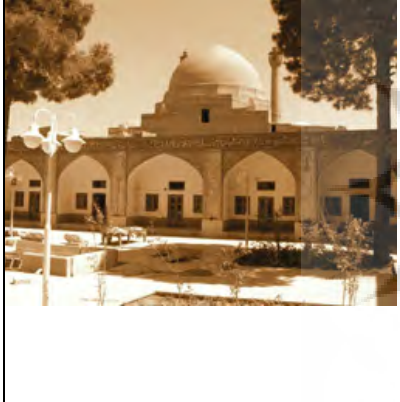
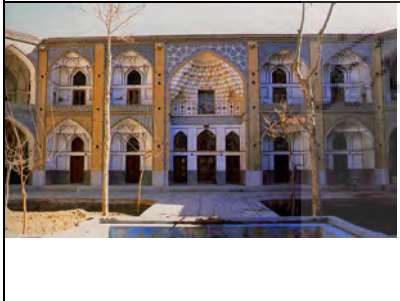
جدول شماره ۱-موقعیت مکانی مدارس صفوی موجود در منابع مختلف:

نام مدرسه	موقعیت مکانی در نقشه قاجاریه	موقعیت مکانی در نقشه اواخر قاجار	قدمت	وضعیت فعلی	توضیحات	نشانی طبق نقشه جدید شهر	تصویری از بنا
۱ مسجد و مدرسه علی قلی آقا	مسجد با کد ۵۴ و مدرسه با کد C'	مسجد با کد ۵۴ و مدرسه با کد C'	۱۱۲۲ هجری قمری	الگو: ترکیب مسجد - مدرسه	بانی بنا: حاج علی قلی آقا یکی از خواجگان حرم شاه سلیمان و حسین صفوی	محله بیدآباد اصفهان، مقابل نهر بابا حسن (منشعب از مادی فدین)	
۲ مسجد و مدرسه حکیم	نامشخص	نامشخص	۱۰۶۷ تا ۱۰۷۳ هجری قمری	الگو: ترکیب مسجد - مدرسه، چهار ایوانی	بانی بنا: حکیم محمد داوود ملقب به تقرب خان، طیب شاه عباس دوم	محله حکیم و محل سابق مسجد جامع جورجیر یا رنگرزان	
۳ مدرسه شمس آباد	نامشخص	نامشخص	۱۱۲۵ هجری قمری	الگو: ترکیب مسجد - مدرسه	بانی بنا: میرزا محمد مهدی تاجر عباس آبادی. شماره ثبت: ۸۹۳	به عنوان یکی از مدارس هفت گانه دنبال نهر فرشادی، در حاشیه خیابان شیخ بهایی و محله شمس آباد	
۴ مدرسه جلالیه احمدآباد	نامشخص	نامشخص	۱۱۱۵ تا ۱۱۱۴ هجری قمری	الگو: دو ایوانه	بانی بنا: جلال الدین محمد حکیم، طیب شاه سلطان صفوی شماره ثبت: ۱۷۵۴	در خیابان احمدآباد روبروی خیابان گلزار	

	<p>خیابان نشاط و کوی قصر منشی</p>	<p>-</p>	<p>الگو : یک ایوانه</p>	<p>۱۱۲۲ هجری قمری</p>	<p>نامشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه اسماعیلیه (۲)</p>	<p>۵</p>
	<p>درجوار امامزاده اسماعیل و مزار و مسجد شیعی نبی ، در طرف مشرق خیابان هاتف کنونی</p>	<p>-</p>	<p>الگو : ترکیب مسجد - مدرسه - امامزاده</p>	<p>امامزاده و مسجد و مرقد شیعا مربوط به دوران اوائل اسلام و قسمتی نیز متعلق به دوران سلجوقی</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه امامزاده اسماعیل یا ابراهیم بیک</p>	<p>۶</p>
	<p>در بازار بزرگ اصفهان</p>	<p>بانی بنا : جدۀ کوچک شاه عباس دوم</p>	<p>الگو : چهار ایوانه شماره ثبت : ۸۹۲</p>	<p>۱۰۵۸ هجری قمری</p>	<p>مشخص</p>	<p>تحت عنوان مکتب جدۀ با کد Q'</p>	<p>مدرسه جدۀ بزرگ</p>	<p>۷</p>
	<p>در بازار قهوه کاشی ها منشعب از بازار بزرگ اصفهان</p>	<p>بانی بنا : دلارام خانم جدۀ شاه عباس دوم</p>	<p>الگو : دوایوانه</p>	<p>۱۰۵۷ هجری قمری</p>	<p>مشخص</p>	<p>تحت عنوان مکتب جدۀ با کد Q'</p>	<p>مدرسه جدۀ کوچک</p>	<p>۸</p>
	<p>در محله قدیمی جماله ، در کوچه حمام شاه علی ، در نزدیکی حمام شیخ بهایی و بازار بزرگ و خیابان عبدالرزاق</p>	<p>بانی بنا : حوا بیگم از حرم سسرایان (حوریزاد خانم بنت محمد حسن دولت آبادی)</p>	<p>الگو : حیاط مرکزی (جدید)</p>	<p>۱۴۱۷ هجری قمری (جدید)</p>	<p>نامشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه میرزا تقی یا سید جزایری یا حوایبگم یا خالصیه (۳)</p>	<p>۹</p>

	<p>در محله کاسه گران و در بازار رسمان منشعب از بازار عربان و میدان کهنه شهر اصفهان</p>	<p>بنائی بنا : حکیم الملک</p>	<p>الگو : دو ایوانه شماره ثبت : ۳۸۶</p>	<p>۱۱۰۳ یا ۱۱۰۵ هجری قمری</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه حکیمه کاسه گران یا شمسیه (۴)</p>	<p>۱۰</p>
	<p>در کوچه ای موسوم به کوچه ذوالفقار منشعب از بازار بزرگ ، واقع در محله نیم آورد</p>		<p>الگو : حیاط مرکزی</p>	<p>زمانی زودتر از ۹۵۰ هجری</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه ذوالفقار</p>	<p>۱۱</p>
	<p>در گوشه جنوب شرقی میدان نقش جهان اصفهان و در بازاری معروف به بازار مقصود بیک حاج الماس از غلامان دریبار صفوی</p>	<p>بنائی بنا : آقا مقصود خواجگان شاه عباس اول بنا حاج الماس از غلامان دریبار صفوی</p>	<p>الگو : تنها ویرانه ای از مدرسه مزبور برجای مانده است</p>	<p>زمان شاه عباس اول</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه الماسیه</p>	<p>۱۲</p>
	<p>محله باغات ، پشت مسجد شاه</p>	<p>بنائی بنا : ساختمان اولیه توسط ساروقی و ساختمان مجدد توسط ثقه الاسلام یا آقا شیخ محمد علی</p>	<p>الگو : حیاط مرکزی</p>	<p>۱۰۵۳ هجری قمری</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه ساروقی یا مدرسه ثقه الاسلام یا مدرسه آقا شیخ محمد علی</p>	<p>۱۳</p>
	<p>در نزدیکی امامزاده احمد و مقبره آقا نجفی</p>	<p>بنائی بنا : ساختمان اولیه مشخص نیست ساختمان مجدد توسط موسسه خبریه همدانیان</p>	<p>الگو : حیاط مرکزی (جدید)</p>	<p>۱۴۰۰ هجری قمری (جدید)</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه عربان</p>	<p>۱۴</p>

	<p>در گوشه ی جنوب شرقی مسجد شاه</p>	<p>بنای بنا : شاه عباس</p>	<p>الگو : حیاط مرکزی با حجره در پیرامون شماره ثبت : ۱۰۷</p>	<p>مربوط به زمان شاه عباس اول که در دوران شاه سلیمان تکمیل شد</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه عباسی یا نصری</p>	<p>۱۵</p>
	<p>در گوشه جنوب غربی مسجد شاه</p>	<p>بنای بنا : شاه عباس</p>	<p>الگو : حیاط مرکزی با غرفه در پیرامون شماره ثبت : ۱۰۷</p>	<p>مربوط به زمان شاه عباس اول که در دوران شاه سلیمان تکمیل شد</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه سلیمانیه</p>	<p>۱۶</p>
	<p>محله دردشت</p>	<p>بنای بنا : محمد شفیع جمال الدین محمد خوزانی</p>	<p>الگو : چهار ایوانه شماره ثبت : ۱۹۰۸</p>	<p>در دوره شاه عباس دوم سال ۱۰۶۷ هجری قمری</p>	<p>نامشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه شفیعیه دردشت</p>	<p>۱۷</p>
	<p>اول بازار شاه و در نزدیکی حمام شاه و چهارسوی شاه ، مقابل بازار قنادها</p>	<p>بنای بنا : شاه عباس اول</p>	<p>الگو : دو ایوانه شماره ثبت : ۲۲۴</p>	<p>احتمالا ۱۰۰۷ هجری قمری</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه ملا عبدا...</p>	<p>۱۸</p>
	<p>محله پیدآباد ، مجاور مسجد سید</p>	<p>بنای بنا : میرزا حسین ، فرزند میرزا علی رضا ، فرزند میرزا محمد مهدی</p>	<p>الگو : چهار ایوانه</p>	<p>۱۰۹۹ هجری قمری ، شاه سلیمان صفوی</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه میرزا حسین</p>	<p>۱۹</p>

	<p>در محله قدیمی هارون ولایت، در نزدیکی بازار بزرگ و مناره و مسجد علی و در مغرب مجموعه هارون ولایت</p>	<p>بانی بنا : دورمش خان حسین از وزرای دربار شاه اسماعیل</p>	<p>الگو : حیاط مرکزی شماره : ثبت : به انضمام امامزاده ، ۲۲۰</p>	<p>زمان شاه اسماعیل صفوی و تاریخ ۹۱۸ هجری قمری</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه میرزا شاه حسین یا هارونیه هارون ولایت</p>	<p>۲۰</p>
	<p>در خیابان چهارباغ عباسی</p>	<p>بانی بنا : شاه سلطان حسین</p>	<p>الگو : چهار ایوانه شماره : ثبت : ۱۱۶</p>	<p>در دوره آخرین پادشاه صفوی یعنی شاه سلطان حسین ، از سال ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ ساخته شده است</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه سلطانی یا مدرسه چهارباغ</p>	<p>۲۱</p>
	<p>در انتهای بازار عربیان و مجاور مسجد جامع</p>	<p>بانی بنا : میرزا نورالدین محمد جابری انصاری نیره میرزا نظام الدین جابری انصاری وزیر</p>	<p>الگو : دو ایوانه</p>	<p>در عهد سلطنت شاه سلیمان و شاه سلطان حسین</p>	<p>مشخص</p>	<p>نامشخص</p>	<p>مدرسه نوریه</p>	<p>۲۲</p>
	<p>در محله نیم آورد</p>	<p>بانی بنا : زینب بیگم زوجه امیر محمد مهدی حکیم الملک اردستانی</p>	<p>الگو : چهار ایوانه</p>	<p>اواخر دوران صفویه</p>	<p>مشخص</p>	<p>مشخص با کد n</p>	<p>مدرسه نیم آورد (۵)</p>	<p>۲۳</p>

لازم به ذکر است پاره‌ای از این مدارس موجود فوق‌الذکر به طور کامل تجدید بنا گردیده‌اند که عبارت‌اند از : این مدارس عبارتند از: مدرسه الماسیه، مدرسه ساروتقی (نقه الاسلام یا آقا شیخ محمد علی)، مدرسه میرزا تقی (سید جزایری یا حوا بیگم یا خالصیه) و مدرسه عربان.

نقشه شماره ۳- موقعیت مکانی مدارس موجود صفوی در نقشه امروزی شهر اصفهان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ۲- موقعیت مکانی مدارس صفوی غیر موجود در منابع مختلف:

نام مدرسه	موقعیت مکانی در نقشه قاجاریه	موقعیت مکانی در نقشه اواخر قاجار	ذکر نام مدرسه در منابع مختلف	وضعیت فعلی	توضیحات	نشانی طبق نقشه جدید شهر	موقعیت مکانی فعلی بنا در شهر	
مدارس غیر موجود صفویه: در بخش مدارس غیر موجود صفویه، ۶۹ مدرسه مورد بررسی قرار گرفته و مکانیابی گردیده‌اند که در ادامه به معرفی آنها می‌پردازیم.								
۱	مدرسه خواجه محرم	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۹۰ سلطان زاده : ۲۷۴ شاردن، ۱۳۶۲ : ۱۰۶ موحد ابطی : ۲۷۰ و ۲۷۱	تخریب	بانی : خواجه محرم از نزدیکان شاه صفی	محلّه یزدآباد- در حدود چهارراه شکرشکن امروزی	بر روی نقشه مشخص شده
۲	مدرسه (محرّمیه ۶)	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۴۲ سلطان زاده : ۲۸۲ مهدوی : ۳۰ موحد ابطی : ۲۷۰ و ۲۷۱	تخریب	موحد ابطی، این مدرسه را با مدرسه خواجه محرم یکی می‌داند	در منابع از مکان آن ذکری به میان نیامده و فقط واقع در شهر اصفهان عنوان گردیده است	بر روی نقشه مشخص شده
۳	مدرسه جعفریه (۷)	نامشخص	نامشخص	جباری انصاری : ۱۰۹ رفیعی مهرآبادی : ۳۸ ریاحی، ۱۳۷۵ : ۲۶۱ ریاحی، پائیز و زمستان ۱۳۷۶ : ۵۸ و ۵۹ شاردن، ۱۳۶۲ : ۱۰۷ موحد ابطی : ۵۸ تا ۶۱	تخریب	-	در کنار بقعه و مزار امامزاده جعفر، واقع در خیابان‌ها تف رویه روی امامزاده اسماعیل	بر روی نقشه مشخص شده
۴	مدارس جعفریه، دارالبطیخ و گلکوز	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۹۰ و ۹۱ سلطان زاده : ۲۷۴ شاردن، ۱۳۶۲ : ۱۰۷ موحد ابطی : ۲۴۱ و ۲۴۲	تخریب	در نزدیک خیابان‌های احمدآباد	در محلّه دارالبطیخ اصفهان، خیابان احمدآباد امروزی	بر روی نقشه مشخص شده
۵	مدرسه حکمتیه (۸)	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۶ موحد ابطی : ۲۳۶ نشریه اداره اوقاف : ۲۰	تخریب	به مغازه‌های تجاری تبدیل شده است	واقع در چهارراه کرمانی اول کوچه مشیرالممالک	بر روی نقشه مشخص شده
۶	مدرسه باغ سهیل	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۹۳ سلطان زاده : ۲۷۳ شاردن، ۱۳۶۲ : ۱۴۳ موحد ابطی : ۲۳۳ و ۲۳۴ مهدوی : ۴۷	تخریب	-	در محلّه دردشت حدود قبرستان شیرسبز، در این محل مقبره ای بوده که امروزه به مسجد حاج میرزا علی شیرازی تبدیل شده است.	بر روی نقشه مشخص شده
۷	مدرسه آقانور	مشخص با کد ۳۴	مشخص	موحد ابطی : ۲۳۰ و ۲۳۱	تخریب	احتمالاً همان مدرسه آقانور جولایا مسجد آقا نور	واقع در محلّه دردشت	بر روی نقشه مشخص شده
۸	مدرسه ایلیچی	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۳۰ رفیعی مهرآبادی : ۳۴ سلطان زاده : ۲۷۹ ملازاده و محمدی : ۴۸ موحد ابطی : ۲۳۳ همایونفرخ : شماره ۶۷ و ۶۸	تخریب	احتمالاً توسط صاحب سلطان بیگم دختر حکیم‌الملک ایلیچی یا خود وی در دوره شاه سلیمان صفوی	در محلّه احمدآباد، کنار مسجد ایلیچی	بر روی نقشه مشخص شده

الف : هفت مدرسه خواجه :								
لازم به ذکر است در عهد صفویه، مدرسی هفت گانه در اراضی مجاور چرخاب و چهارسوق نقاشی بنا شدند که به نام هفت مدرسه شهرت داشته و اراضی مجاور چرخاب و چهارسوق نقاشی نیز تا مدت‌ها به زمین‌های هفت مدرسه معروف بودند. این مدارس تا اواخر دوران قاجاریه نیز پا بر جا بود تا این‌که در سال ۱۲۹۸ قمری تخریب گشت و به حکم یکی از مجتهدین بزرگ از مصالح آن در ساخت مسجد رحیم خان و مسجد محله نو معروف به مسجد فشارکی استفاده گشت. این مدارس عبارتند از: مدرسه اسفندیار بیک، دده خاتون، پریخان خانم، زینب بیگم، مریم بیگم (۹) و مقبره شیخ یوسف بنا (ایمانیه، ۱۳۵۰ : ۱۲۱ و ۱۲۲).								
دو مدرسه دیگر نیز عبارتند از: مدرسه ساروتقی (که در محل آن مدرسه آقا شیخ محمد علی ساخته شده است) و مدرسه شاه حسن (اوزون حسن). (مصلح الدین مهدوی، ۱۳۶۷، جلد ۳ : ۳۰۶ تا ۳۰۹) البته شاردن در سفرنامه‌اش شمار مدارس محله خواجه را در زمان صفویه هشت عدد می‌داند و چنین نوشته است: «محله خواجه که آن را محله حسن آباد نیز می‌نامند... بین دروازه حسن آباد و خیابان زیبای اصفهان واقع است و شامل یک هزار و یکصد و یازده خانه و دوازده مسجد کوچک و بزرگ و یازده کاروانسرای بزرگ و هشت مدرسه و بیست حمام و دوازده بازار است (شاردن، ۱۳۶۲ : ۱۵۹). احتمال دارد مدرسه هشتم مدرسه آقامبارک یا مبارکیه باشد که رفیعی مهرآبادی در صفحه ۲۸ کتاب آثار ملی اصفهان آن را از جمله مدارس هفت گانه معرفی نموده است. مصلح الدین مهدوی نیز در خصوص مدارس هفت گانه می‌نویسد: «در زمان صفویه یعنی در دوران رواج علم و دانش و موقعی که اصفهان از روی شایستگی لقب «دارالعلم شرقی» را یافته بود در حدود بازار حسن آباد هفت مدرسه دینی وجود داشت که بعداً در اثر فتنه خانمان برانداز افغان که در اثر آن عده زیادی از مردم یا مردند، یا کشته شدند و آنان که از این مهلکه جان به در بردند ترک خانه و کاشانه نموده به شهرها و دهات پناهنده شدند در نتیجه شهر از جمعیت خالی و مدارس بی‌سرپرست ماند، دیگر نه استادی بود و نه طلبه‌ای. حجرات خالی شد، بعداً در دوره نادر و کریم خان و اوایل دوره قاجاریه وضع به همین قرار بود، قحطی‌ها و گرانی‌های پی در پی، بیماری‌ها و سال‌های وبایی نیز مزید بر علت شده به طوری که مورخین آن زمان می‌نویسند شهر در این قسمت تا حدود چهارسو مقصود ویرانه‌ای بیش نبوده، دکان‌ها و خانه‌ها بی در و طاق‌ها نیمه خراب و جایگاه سگ‌های ولگرد و مردمان هرزه. در این دوران وضعیت شهر به گونه‌ای بود که محققین نظیر مرحوم جابری انصاری در کتاب «تاریخ اصفهان و ری» درباره اوضاع شهر می‌نویسد: «میرزا رضای میان‌الملک می‌گفت: «خانه‌ای را اجاره کرده‌ام به ماهی پنج قران و یک محله پر از خانه را یکدک می‌کشم». این هفت مدرسه به علل چندی همگی خراب شده و بر حسب دستور و فتوای مرحوم حاج شیخ محمد باقر نجفی، مصالح آن‌ها را در ساختن مسجد نو بازار به کار بردند (مصلح الدین مهدوی ۱۳۶۷، جلد سوم : ۳۵۰ و ۳۰۶).								
لازم به ذکر است در خصوص اسامی این هفت مدرسه، همواره بین محققین اختلاف نظر بوده به گونه‌ای که مصلح الدین مهدوی در نوشتار جدید خود، به جای دو مدرسه شاه حسن (اوزون حسن) و مدرسه آقا مبارک یا مبارکیه، مدرسه خواجه محبت را از زمره مدارس هفت گانه خواجه معرفی نموده است (مهدوی، ۱۳۸۶ : ۲۷۷). وی از مدارس آقا مبارک و مبارکیه نیز جداگانه نام برده است. به احتمال زیاد این مدارس عبارت‌اند از :								
۹	مدرسه اسفندیار بیک	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۲ رفیعی مهرآبادی : ۲۸ سلطان زاده : ۲۶۶ موحد ابطحی : ۲۳۱ و ۲۳۲	تخریب	توسط یکی از امرا و مشاوران شاه عباس کبیر به نام اسفندیار بیک معروف به اتیس	جنوب بازار چهارسوق نقاشی در کوچه‌ای به نام اسفندیار بیک	بر روی نقشه مشخص شده
۱۰	مدرسه دده خاتون	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۲ رفیعی مهرآبادی : ۲۸ سلطان زاده : ۲۶۸ موحد ابطحی : ۲۴۳ هنرفر : ۶۸۷	تخریب	توسط یکی از بانوان حرم صفویه به نام دده خاتون ویرانه‌های آن، سال‌ها به نام زمین‌های قول تشن معروف بود	بین کوچه سید علی خان و خیابان ثریا، در حدود کوچه عدل	بر روی نقشه مشخص شده
۱۱	مدرسه پریخان خاتم	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۲ رفیعی مهرآبادی : ۲۹ سلطان زاده : ۲۶۶ و ۲۶۷ موحد ابطحی : ۲۳۴	تخریب	توسط یکی از بانوان حرم این مدرسه احتمالاً جزء محل معروف به «باغ حاج کوبک» بوده است.	در کوچه سید علی خان در محل مدرسه راهنمایی علیرضا عباسی یا هنرستان دخترانه ایران امروزی	بر روی نقشه مشخص شده
۱۲	مدرسه زینب بیگم	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۲ رفیعی مهرآبادی : ۲۹ سلطان زاده : ۲۶۶ موحد ابطحی : ۲۴۴ مهدوی : ۳۰۶ تا ۳۰۸	تخریب	توسط زینب بیگم، عمه شاه عباس	در نزدیکی چهارسوق نقاشی و چرخاب	بر روی نقشه مشخص شده
۱۳	مدرسه مریم بیگم	مشخص	مشخص با کد 'u'	ایمانیه : ۱۲۲ و ۱۲۳ جابری انصاری : ۱۴۰ جناب و شاردن، ۱۳۶۲ : ۸۴ رفیعی مهرآبادی : ۳۰ سلطان زاده : ۲۸۳ و ۲۸۶ موحد ابطحی : ۲۴۳ تا ۲۷۴	در حال حاضر مدرسه دخترانه مریم بیگم می‌باشد	توسط مریم بیگم دختر شاه صفی	در مجاورت چهارسوق نقاشی و اول محله خواجه	بر روی نقشه مشخص شده

۱۴	مدرسه ساروتقی	نامشخص	مشخص	ایمانیه : ۱۰۱ و ۱۰۲ جناب و شاردن، ۱۳۶۲ : ۸۴ حاجی قاسمی : ۸۸ تا ۹۵ رفیعی مهرآبادی : ۳۹ و ۴۷۰ سلطان زاده : ۲۶۸ شاردن، ۱۳۶۲ : ۴۵ و ۴۶ ملازاده و محمدی : ۴۸ و ۴۹ و ۵۴ موحد ابطحی: ۱۵۰ تا ۱۵۲ و ۱۶۸ مهدوی : ۲۹۲ مهریار : ۶۸ تا ۷۷ همایی : ۳۲۹ هنرفر : ۸۶۰	به جای آن مدرسه تفه الاسلام یا مدرسه آقا شیخ محمد علی یا مدرسه نجفی ساخته شده است.	تویط سازوتقی وزیر شاه صفی و شاه عباس دوم	در محله باغات اصفهان واقع در بازارچه حسن آباد	بر روی نقشه مشخص شده
۱۵	مدرسه شاه حسن (اوزون حسن)	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۳۵ مهدوی : ۱۳	به جای آن دبیرستان صامیه ساخته شده است	این مدرسه در جوار قصر شاه حسن قرار داشته است	واقع در دروازه حسن آباد	بر روی نقشه مشخص شده
۱۶	مدرسه آقا مبارک یا مبارکیه	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۱۸ تا ۱۲۰ رفیعی مهرآبادی : ۲۸ سلطان زاده : ۲۹۲ و ۲۹۵ ملازاده و محمدی : ۵۶ موحد ابطحی : ۲۵۳ همایی : ۳۳۰	به جای آن در ابتدا دبستان دخترانه ناموس و سپس دبیرستان علامه مجلسی ساخته شده است	توسط فردی مبارک نام از غلامان شاه سلیمان	در محله گلپهار در انتهای خیابانی که از خیابان حافظ منشعب و به خیابان مشیر ختم می‌شود	بر روی نقشه مشخص شده
- هفت مدرسه دنبال نهر فرشادی :								
لازم به ذکر است هفت مدرسه در کنار نهر فرشادی (در محله عباس آباد و کوی مستهلک) و در اطراف کوی مستهلک به طور پراکنده ساخته شده که امروزه فقط مدرسه شمس آباد باقی مانده است. (ایمانیه، ۱۳۵۰ : ۱۲۳) از جمله خصوصیات این هفت مدرسه مرتبط بودن حوض‌های آنها مانند ظروف متصل به هم بود و دیگر آن که از مصالح ویرانه‌های این مدارس، شبستان و ایوان شمالی مسجد رحیم خان ساخته شد. (ایمانیه، ۱۳۵۰ : ۱۲۵) مدارس مزبور عبارتند از :								
۱۷	مدرسه شمس آباد	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۲ رفیعی مهرآبادی : ۲۸ سلطان زاده : ۲۸۲ ملازاده و محمدی : ۵۹ موحد ابطحی : ۲۸ همایی : ۳۳۳	تخریب امروزه به مسجد شمس آباد مبدل گردیده است	در دوره شاه سلطان حسین صفوی	در محله شمس آباد	بر روی نقشه مشخص شده
۱۸	مدرسه آقا کمال خازن	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۳ و ۱۲۴ رفیعی مهرآبادی : ۲۸ و ۲۹ سلطان زاده : ۲۸۲ موحد ابطحی : ۲۲۸ هنرفر : ۸۰۳ و ۸۰۴	تخریب	به وسیله آقا کمال خازن، صاحب خزانه سلطان حسین صفوی و سرپرست ساختمان مدرسه چهارباغ در سال ۱۱۰۸	در نزدیکی محله مستهلک، مجاور شاهزاده ابراهیم و نهر فرشادی	بر روی نقشه مشخص شده
۱۹	مدرسه عباس آباد	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۴ حزین : ۴۴ موحد ابطحی : ۳۶۰	تخریب	ترکیب مسجد - مدرسه	در محل تقاطع عباس آباد و آذر در چهارسوی عباس آباد	بر روی نقشه مشخص شده
۲۰	مدرسه نزدیک مسجد لبنان	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۴ و ۱۲۵ موحد ابطحی : ۲۸۱	تخریب، باقی مانده آن به نمازخانه کوچکی در خیابان اردیبهشت مبدل شده است.	-	در نزدیکی مسجد لبنان در حدود باغ خانجان (باغات موقوفه امین الدوله) در دنباله کوچه نگارستان	بر روی نقشه مشخص شده

۲۱	مدرسه مادرشاه (۱۰)	نامشخص	نامشخص	ایمانیه: ۹۳ و ۹۴ و ۱۲۵ شاردن، ۱۳۶۲: ۱۷۳ رفیعی مهرآبادی: ۴۶ موحد ابطحی: ۲۶۹ مهدوی، ۱۳۴۵: ۳۱	تخریب	توسط مادر شاه عباس دوم	به عنوان بزرگ ترین مدرسه عباس آباد و محله مستهلک در نزدیکی شاهزاده ابراهیم	بر روی نقشه مشخص شده
۲۲	مدرسه آقا کافور	نامشخص	نامشخص	ایمانیه: ۱۰۵ و ۱۰۶ رفیعی مهرآبادی: ۲۹ شاردن، ۱۳۶۲: ۱۰۳ و ۱۰۴ سلطان زاده: ۲۶۸ مهدوی، ۱۳۵۸: ۱۵ هنرفر: ۶۰۵ تا ۶۰۸	تخریب	در زمان شاه عباس دوم به وسیله حاجی آقا کافور، یکی از خواجگان مقرب حرم میر	در نزدیکی بازار توپچی باشی و بازار محمد امین در حوالی مسجد خان احمدآباد و میدان میر	بر روی نقشه مشخص شده
۲۳	مدرسه قطیبه (۱۱)	نامشخص	نامشخص	موحد ابطحی: ۲۴۶ و ۲۶۵ مهدوی، ۱۳۵۸: ۱۹۹	تخریب	-	جزء مدارس محله مستهلک و عباس آباد	بر روی نقشه مشخص شده
۲۴	مدرسه شیخ یوسف بناء (۱۲)	نامشخص	نامشخص	ایمانیه: ۹۳ و ۱۲۳ رفیعی مهرآبادی: ۳۴ و ۳۲ شاردن، ۱۳۶۲: ۱۵۸ موحد ابطحی: ۹۱ مهدوی، ۱۳۴۵: ۳۰	تخریب	-	در محله شیخ یوسف در محله خواجو در کنار یکی از شعب نهر فرشادی	بر روی نقشه مشخص شده
۲۵	مدرسه کوچه آقا جماله، آقا شیرعلی، مدرسه وزیر یا صدر عامه	نامشخص	نامشخص	ایمانیه: ۹۳ سلطان زاده: ۲۲۵ و ۲۲۶ و ۲۸۲ شاردن، ۱۳۶۲: ۱۴۴ موحد ابطحی: ۲۲۶	تخریب	-	در محله جماله، کوچه آقا شیرعلی	بر روی نقشه مشخص شده
۲۶	مدرسه میرزا قاضی (۱۳)	نامشخص	نامشخص	ایمانیه: ۹۲ شاردن، ۱۳۶۲: ۱۲۲ موحد ابطحی: ۲۸۰	تخریب	-	در محله نیم آور، قبل از کاروانسرای فیل و کوچه موتابان	بر روی نقشه مشخص شده
۲۷	مدرسه میرزا خان	نامشخص	نامشخص	ایمانیه: ۹۱ سلطان زاده: ۲۶۸ شاردن، ۱۳۶۲: ۱۱۲ موحد ابطحی: ۲۷۶	تخریب	توسط میرزا خان یکی از ولاء زمان شاه عباس کبیر	در محله دارالطیخ، واقع در احمدآباد امروزی	بر روی نقشه مشخص شده
۲۸	مدرسه گنج کنان و مدرسه مقصود عصار (۱۴)	نامشخص	نامشخص	ایمانیه: ۹۱ سلطان زاده: ۲۷۳ شاردن، ۱۳۶۲: ۱۱۲ موحد ابطحی: ۲۶۸ و ۲۶۹ و ۲۷۵	تخریب	-	در محله میدان کهنه و بازار غاز	بر روی نقشه مشخص شده
۲۹	مدرسه کمرزین	نامشخص	نامشخص	ایمانیه: ۹۲ شاردن، ۱۳۶۲: ۱۳۰ موحد ابطحی: ۲۶۶	تخریب	-	در محله میدان کهنه	بر روی نقشه مشخص شده
۳۰	مدرسه محمد صالح بیگ و مدرسه افتخارالملک	نامشخص	نامشخص	ایمانیه: ۹۴ رفیعی مهرآبادی: ۳۴ و ۴۲ شاردن، ۱۳۶۲: ۱۷۶ موحد ابطحی: ۲۳۲ و ۲۷۱ مهدوی، ۱۳۴۵: ۳۰	تخریب	-	در محله شیخ یوسف بناء در سمت چپ محله خواجو	بر روی نقشه مشخص شده
۳۱	مدرسه مبارکه	مشخص با کد ۳ اما روی نقشه نیست	نامشخص	موحد ابطحی: ۲۷۰ مهدوی، ۱۳۵۸: ۲۱۲	تخریب	-	در محله طوقچی	بر روی نقشه مشخص شده

۳۲	مدرسه کوچه کلباسی یا مدرسه کلباسی	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۴۴ رفیعی مهرآبادی : ۴۲ تا ۴۵ نیکزاد حسینی : ۱۸۵ همایی : ۳۳۲ هنرفر : ۶۲۰	تخریب	توسط قرچقای بیک در زمان شاه صفی	در نزدیکی مسجد حکیم	بر روی نقشه مشخص شده
۳۳	مدرسه قرچقای بیک	نامشخص	نامشخص	نیکزاد حسینی : ۱۸۵	تخریب	-	واقع در بازار رنگرزان	بر روی نقشه مشخص شده
۳۴	مدرسه کلباسی	نامشخص	نامشخص	جباری انصاری : ۴۱۶ جناب و شاردن، ۱۳۶۲ : ۸۴ رفیعی مهرآبادی : ۴۳	تخریب	-	در نزدیکی مسجد حکیم (۱۵)	بر روی نقشه مشخص شده
۳۵	مدرسه فاضل هندی (ملا بهاء الدین)	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۵ و ۲۶۸ و ۲۶۹ یلاغی : ۱۵۳ موحد ابطی : ۲۶۱	تخریب، تبدیل به مسجدی در کنسار دیرستان رابعه	-	در محله کران در احمدآباد	بر روی نقشه مشخص شده
۳۶	مدرسه صفوی یا صفویه (۱۶)	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۹۰ رفیعی مهرآبادی : ۴۴ سلطان زاده : ۲۷۴ فلسفی : ۵۶ موحد ابطی : ۲۵۸ تا ۲۶۰	تخریب	-	در پشت باغ شرکت هند و هلند، در محله بی نقابان	بر روی نقشه مشخص نشده
۳۷	مدرسه محمد مهدی صدر اعظم (۱۷)	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۸۹ و ۹۰ شاردن، ۱۳۶۲ : ۷۴ موحد ابطی : ۲۵۷	تخریب	-	در نزدیکی مسجد شیخ لطف ...	بر روی نقشه مشخص شده
۳۸	مدرسه شیخ علی خان زنگنه	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۶ سلطان زاده : ۲۸۱ موحد ابطی : ۲۵۶	تخریب	توسط شیخ علی خان زنگنه، صدراعظم ایران در دوران شاه سلیمان صفوی	در نزدیکی قلعه تبرک و مسجد خان تلواسکان	بر روی نقشه مشخص شده
۳۹	مدرسه شاه طهماسب (۱۸)	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۹۲ شاردن، ۱۳۶۲ : ۱۳۰ موحد ابطی : ۲۵۰	تخریب	-	در محله میدان کهنه و نزدیک قیصریه کهنه	بر روی نقشه مشخص شده
۴۰	مدرسه شاهزاده یا مدرسه حکیم	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۰ و ۱۲۱ جباری انصاری : ۱۴۲ جناب و شاردن، ۱۳۶۲ : ۸۴ رفیعی مهرآبادی : ۲۹۵ موحد ابطی : ۲۴۸ تا ۲۵۰ همایی : ۳۳۲	تخریب، به جای آن دبستان حکیم نظامی ساخته شده است	توسط شهریانو خانم دختر سلطان حسین صفوی	در نزدیکی مسجد حکیم و در انتهای بازار رنگرزاها	بر روی نقشه مشخص شده
۴۱	مدرسه شاه یا مدرسه مسجد جامع عباسی	نامشخص	نامشخص	جناب و شاردن، ۱۳۶۲ : ۸۵ موحد ابطی : ۲۴۵ تا ۲۴۸	تخریب	-	ده حجره در قسمت شمالی مسجد شاه	بر روی نقشه مشخص شده
۴۲	مدرسه حاج عبدالغفار صراف	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۲۶ موحد ابطی : ۲۳۵ مهدوی، ۱۳۵۸ : ۷۹ و ۸۴ نشریه اداره اوقاف : ۲۱	تخریب	توسط حاج عبدالغفار (۱۹)	در نزدیکی مسجد حکیم	بر روی نقشه مشخص شده
۴۳	مدرسه خواجه محبت یا خواجه محب یا محبیه	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۴۷ سلطان زاده : ۲۸۱ و ۲۸۲ موحد ابطی : ۲۴۰ و ۲۴۱	تخریب	پاره ای از مورخین آن را جزء مدارس هفت گانه خواجه معرفی می‌کنند.	در محله باغسات حوالی دروازه حسن آباد	بر روی نقشه مشخص شده

۴۴	مدرسه دارالشفا	مشخص	مشخص	سپنتا : ۴۷ موحد ابطحی : ۲۴۲	تخریب	-	در محل کنونی مسجد دارالشفا واقع در بازار نجارها و مقابل بازار قیصریه	بر روی نقشه مشخص شده
۴۵	مدرسه دارالعلم	نامشخص	نامشخص	موحد ابطحی : ۲۴۳	تخریب	-	-	بر روی نقشه مشخص نشده
۴۶	مدرسه زهرا بیگم	نامشخص	نامشخص	موحد ابطحی : ۲۴۴ مهدوی، ۱۳۵۸ : ۱۲۰	تخریب	پاره ای از مورخین آن را با مسجد زهرا بیگم یکی می‌دانند.	در نزدیکی مسجد ایلچی واقع در محله احمدآباد، در محل کنونی مسجد الزهر(زهرا بیگم)	بر روی نقشه مشخص شده
۴۷	مدرسه توشمال باشی(۲۰) یا نجفیه	نامشخص	نامشخص	موحد ابطحی : ۲۸۱	تخریب	-این مدرسه تا اواخر قرن یازدهم دایر بوده است.	-	بر روی نقشه مشخص نشده
۴۸	مدرسه میرزا عبدا... افندی	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۳۴ سلطان زاده : ۲۹۵ موحد ابطحی : ۲۷۹ و ۲۸۰ مهدوی، ۱۳۵۸ : ۳۱	تخریب	-	در محله جیران جنب کارخانه پروین(واقع در خیابان پروین فعلی)	بر روی نقشه مشخص شده
۴۹	مدرسه اسماعیلیه تخت فولادی یا تکیه خاتون آبادی	نامشخص	نامشخص	موحد ابطحی : ۲۳۲ و ۴۴۶ و ۴۴۷	تخریب	در زمان سلطان حسین صفوی توسط مرحوم میرمحمد اسماعیل خاتون آبادی	در غرب خیابان فیض به سوی تکیه «میر» در نزدیکی آب انبار کازرونی	بر روی نقشه مشخص شده
۵۰	مدرسه عیدیه یا سعیدیه	نامشخص	نامشخص	موحد ابطحی : ۲۶۰	تخریب	-	-	بر روی نقشه مشخص نشده
۵۱	مدرسه شاهپوریه	نامشخص	نامشخص	مقصود : ۱۷۸ موحد ابطحی : ۲۴۸	تخریب	-	-	بر روی نقشه مشخص نشده
۵۲	مدرسه فاطمیه	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۴۴ سلطان زاده : ۲۶۹ موحد ابطحی : ۲۶۱ و ۲۶۲	تخریب	در سال ۱۰۶۷ ه.ق. طلبه نشین بوده است.	-	بر روی نقشه مشخص نشده
۵۳	مدرسه قاسمیه هاشمیه	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۲۶۳ پلاغی : ۱۲۴ سلطان زاده : ۲۸۶ موحد ابطحی : ۲۶۲	تخریب	احتمالاً در زمان افغانه از میان رفته است	واقع در محله باغ مراد در حوالی خیابان گلزار و نورباران امروزی	بر روی نقشه مشخص شده
۵۴	مدرسه شیخ لطف ال...	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۴۰ سلطان زاده : ۲۶۸ موحد ابطحی : ۲۵۶ و ۲۵۷ نصرآبادی : ۱۵۴	تخریب	در سال ۱۰۱۵ ه.ق. طلبه نشین بوده است.. پاره ای آن را با مدرسه خواجه ملک مستوفی در نزدیکی شیخ لطف ... یکی می‌دانند.	در نزدیکی مسجد شیخ لطف ...	بر روی نقشه مشخص شده
۵۵	مدرسه کشته(۲۱)	نامشخص	نامشخص	موحد ابطحی : ۲۶۶ مهدوی، ۱۳۵۸ : ۲۰۳	تخریب و تبدیل به مسکونی	-	در کوچه شیخ یوسف، مابین خیابان نشاط و خیابان ملک	بر روی نقشه مشخص شده
۵۶	مدرسه کوچک در محله نیم آورد	نامشخص	نامشخص	موحد ابطحی : ۲۶۷ و ۲۶۸	تخریب	-	در محله نیم آورد	بر روی نقشه مشخص شده

۵۷	مدرسه مرتضویه	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۴۲ سلطان زاده : ۲۸۲ موحد ابطی : ۲۷۱	تخریب	در سال ۱۱۱۱ ه.ق. دایر بوده است.	-	بر روی نقشه مشخص نشده
۵۸	مدرسه مشعل دار باشی	نامشخص	نامشخص	موحد ابطی : ۲۷۵ مهدوی، ۱۳۵۸ : ۲۲۲	تخریب	-	در حدود کوچه کرمانی و بازارچه کلاتر	بر روی نقشه مشخص شده
۵۹	مدرسه مقصودی ناظریه	نامشخص	نامشخص	موحد ابطی : ۲۷۵ مهدوی، ۱۳۵۸ : ۲۲۵	تخریب	توسط مقصودبیک ناظر شاه عباس و بانی چهارسو مقصود	در محدوده چهارسو مقصود و مسجد شاه	بر روی نقشه مشخص شده
۶۰	مدرسه و مسجد میرزا رضی	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۴۱ شاردن، ۱۳۶۲ : ۸۰ موحد ابطی : ۲۷۶ و ۲۷۷ مهدوی، ۱۳۵۸ : ۲۳۷ هنرفر : ۶۰۸	تخریب	توسط میرزا رضی صدر اصفهانی	در حوالی قصر منشی و نزدیکی خیابان نشاط فعلی	بر روی نقشه مشخص شده
۶۱	مدرسه جف قلی بیک	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۴۰ سلطان زاده : ۲۸۳	تخریب	توسط نجف قلی بیک ناظر شاه سلطان حسین	-	بر روی نقشه مشخص نشده
۶۲	مدرسه شاه عباس یا شاهیه شهناهی عباسیه	نامشخص	نامشخص	موحد ابطی : ۲۵۰ تا ۲۵۲	تخریب	در نیمه اول قرن یازدهم دایر بوده است.	-	بر روی نقشه مشخص نشده
۶۳	مدرسه حاج باقرمه آبادی	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۳۸ سلطان زاده : ۲۷۸ و ۲۷۹ موحد ابطی : ۲۳۵ و ۲۳۶	تخریب	در سال ۱۰۷۶ ه.ق. دایر بوده و توسط حاج باقر مه آبادی بنا شده است.	-	بر روی نقشه مشخص نشده
۶۴	مدرسه شفیعی احمدآباد یا مدرسه نواب	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۱۵۵ جباری انصاری : ۱۴۱ رفیعی مهرآبادی : ۴۰ و ۳۹ موحد ابطی : ۲۵۲ و ۲۵۳ و ۲۸۱ و ۲۸۲ مهدوی، ۱۳۵۸ : ۱۴۵	تخریب، به جای آن دبستان دخترانه کاروه (شهید توانا) و دبستان پسرانه خواجه نظام الملک ساخته شده است.	سال آغاز این بنا در ۱۰۹۴ ه.ق. و ختم آن در ۱۰۹۹ ه.ق. بوده است.	در اوایل محله احمدآباد، کوچه نواب مقابل کوی دولت آبادی در فضایی منسوب به نوابها	بر روی نقشه مشخص شده
۶۵	مدرسه شهرستان	نامشخص	نامشخص	رفیعی مهرآبادی : ۴۶ و ۴۷	تخریب	در سال ۱۰۸۷ ه.ق. معمور و مسکون شهرستان(جی قدیم) بوده است.	در حوالی پل شهرستان(جی قدیم)	بر روی نقشه مشخص شده
۶۶	مدرسه شیخ الاسلام(ملا محمد باقر سبزواری)	نامشخص	نامشخص	موحد ابطی : ۲۵۴ و ۲۵۵ مهدوی، ۱۳۵۸ : ۱۵۲	تخریب	-	در نزدیکی چهارراه تختی در حوالی خانه، مسجد و حمام شیخ الاسلام	بر روی نقشه مشخص شده
۶۷	مدرسه شیخ بهایی	نامشخص	نامشخص	موحد ابطی : ۲۵ و ۲۶	تخریب	-	در جوار مسجد جامع اصفهان	بر روی نقشه مشخص شده
۶۸	مدرسه قیصریه کهنه و کوچه عربان	نامشخص	نامشخص	شاردن، ۱۳۶۲ : ۱۱۳ موحد ابطی : ۲۶۵ و ۲۶۶	تخریب	-	در حوالی قیصریه کهنه و کوچه عربان در نزدیکی مسجد جامع	بر روی نقشه مشخص شده
۶۹	مدرسه خرابه	نامشخص	نامشخص	ایمانیه : ۲۶۴ موحد ابطی : ۲۳۸ و ۲۳۹ مهدوی، ۱۳۴۵ : ۸۱	تخریب	تا سال ۱۲۲۳ ه.ق. معمور بوده است.	در حوالی مسجد خرابه(خاکی)واقع در محله خواجو	بر روی نقشه مشخص شده

لازم به ذکر است مرحوم مصحح الدین مهدوی در کتاب «اصفهان دارالعلم شرق» از چهار مدرسه دیگر نیز نام می‌برد:

- ۱- مدرسه خلیفه سلطان در حدود محله سنی فاطمه که بانی آن ملقب به سلطان العلماء و خلیفه السلطان بوده و در عهد صفوی تخریب گردیده است.
- ۲- مدرسه کسر در محله شیخ یوسف بنا در شمال رودخانه زاینده رود که آخرین مالک آن دکتر سید محمد باقر نجات بوده است.
- ۳- مدرسه میرزا باقر در محله بیدآباد که در اختیار آموزش و پرورش می‌باشد.
- ۴- مدرسه حاج طاهر شیرازی در مکانی نامعلوم که در عهد صفوی تخریب گردیده است (مهدوی، ۱۳۸۶: ۳۷۱ و ۲۲۱ و ۲۴۵ و ۳۷۰).

نقشه شماره ۴- موقعیت مکانی مدارس موجود غیر موجود صفوی در نقشه امروزی شهر اصفهان

نتیجه‌گیری

وجود در حدود صد عدد مدرسه متعلق به دوران صفویه که بر روی نقشه‌ها مشخص گردیده خود به خوبی بیانگر دلیل اطلاق کلمه‌ی «دارالعلم شرق» به شهر اصفهان آن دوران می‌باشد. از مطالعه‌ی مطالب فوق، می‌توان چندین نکته را استنباط نمود:

- ۱- اکثر مدارس مزبور در مسیر بازارهای منشعب از میدان نقش جهان و میدان کهنه واقع بوده‌اند.
 - ۲- مدرسی که توسط مردم یا اشخاص کم نفوذ بنا می‌گردیدند، اکثراً در کشاکش مشاجرات محله‌ای و قبیله‌ای و یا تصاحب موقوفات مدرسه پس از مرگ بانی توسط پاره‌ای از مردم و... ویران می‌گشتند، در صورتی که مدارس تحت سرپرستی سلاطین از دوام بیشتری برخوردار بودند. مدارس باقی مانده‌ی این دوران شاهی بر این مدعا می‌باشند.
 - ۳- مدارس این دوران همانند مدارس دوره‌های قبل، ضمن تبعیت از الگویی خاص، عناصر و کارکردهای مورد نیاز را در پیرامون حیاطی مرکزی جای می‌داده‌اند. لازم به ذکر است در نمونه‌های باقیمانده، مدرسی به گونه‌ی یک ایوانه، دو ایوانه، چهار ایوانه و ترکیب مسجد - مدرسه ملاحظه می‌شود و ...
- متأسفانه پس از سپری شدن دوران صفویه در اثر عواملی هم چون حمله‌ی افغان‌ها، جنگ‌های پی در پی، ضعف بنیه اقتصادی و عواملی از این دست، شکوه و عظمت این مدارس به پایان رسید و بسیاری از آن‌ها ویران گشت. در پی بهبود اوضاع در دوران کریم خان، باز احداث این سلسله اماکن با تحولات همگام گردید و متحول شد. بدین ترتیب با شروع روابط ایران و اروپا - که از زمان صفویه شروع شده بود و در دوران قاجاریه تشدید گشت - از یک سو و ایجاد مدارس به سبک نوین از دیگر سو، مجدداً روند تعلیم و تعلم دچار دگرگونی‌های فراوان گشت. مکتب خانه‌ها و مدرسه‌های قدیمی همچنان در دوران قاجاریه به حیات خود ادامه داد لیکن هم زمان ظهور مواردی همچون اعزام دانشجویان به خارج تحت عنوان «کاروان معرفت» توسط عباس میرزا (ولیعهد و نایب السلطنه دومین پادشاه قاجار)، ایجاد مدرسه مسیونری در پایتخت و چند شهر دیگر و تاسیس مدارس مربوط به اقلیت‌های دینی، دو نظام آموزشی متفاوت را در مقابل هم قرار داد. بدین ترتیب پس از چندی این نهادها تحت لوای حکومت درآمد و اندیشه دولتی شدن نهاد آموزش و پرورش تبلور یافت.
- مدارس دینی بیش از پیش مهجور گردید، بسیاری از آن‌ها به صورت متروکه درآمد یا تغییر کاربری داده شد به گونه‌ای که امروزه تنها ۲۳ عدد از بناهای آموزشی متعلق به دوران پورشکوه در پایتخت این دوران یعنی اصفهان برجای مانده است. مدرسی که متأسفانه با وجود آن که در اکثر آن‌ها فعالیت‌های علمی رواج دارد، لیکن استفاده از این فضاها به گونه‌ای صحیح و درخور معماری عظیم آن‌ها صورت نمی‌پذیرد و استحکام و زیبایی بنا را روبه اضمحلال می‌نهد. حتی در اغلب موارد مرمت این گونه بناها نیز به سبکی نامطلوب انجام می‌گیرد. به امید آن که با نظارت بیشتر مسئولین بتوان این تعداد اندک باقی مانده را محافظت نمود.

پی نوشت:

شهر اصفهان پس از گشودن دروازه‌های خود بر سپاهیان اسلام در سال ۲۳ ه.ق. و قبول این دین مبین، زمینه‌های تاسیس مراکز مذهبی آموزشی را فراهم نمود، اولین مسجد در باروی جی بنا نهاده شد، پس از چندی در سال ۱۵۰ هجری در خُشینان - که بین دو شهر جی و یهودیه قرار داشت - حاکم عباسی تختگاهی در جای کنونی مسجد شُعیا ساخت و مسجد جدیدی نیز مشرف بر نهر فرسان در مقابل کاخ‌های خود بنا نمود. با تاسیس مسجد جامع اصفهان (به عنوان سومین مسجد و نخستین جامع) به عنوان پایگاه دینی - آموزشی این شهر در محله خُشینان توسط ابوحناس مولی عمر بن خطاب، مکانی جهت عبادت و آموزش اصول مذهبی به مردمان مهیا گشت که به نخستین دانشگاه اسلامی این شهر مبدل گردید و سال‌ها در قالب قلب تپنده شهر، وظایف دینی - آموزشی را همراه با سایر کارکردهای شاخص شهر دربرگرفت.

مرحوم مصلح الدین مهدوی در کتاب خود، ۵ مدرسه اسماعیلیه، الماسیه، مدرسه مسجد شاه، شیخ محمد علی و مدرسه عربان را مدارس خمسسه می‌نامد که در زمان ریاست آقایان مسجد شاهی، اولاد و اعقاب شیخ محمد تقی رازی ایوان کیفی، در حدود بازارچه چهارسوق مقصود و امام زاده احمد واقع بوده و امر تولید و تدریس آن مستقیماً زیر نظر آنان اداره می‌شد. وی در ادامه می‌نویسد: غیر از مدرسه اسماعیلیه و مدرسه مسجد شاه که فعلاً بایر است، مدارس دیگر طلبه نشین و معمور می‌باشد، بالاخص مدرسه حاج شیخ محمد علی (مهدوی، ۱۳۸۶، ص: ۲۷۸).

مرحوم مصلح الدین مهدوی از این بنا، تحت عنوان مدرسه طیبه نیز یاد می‌نماید (مهدوی، ۱۳۸۶، ص: ۱۹۸).

مرحوم مصلح الدین مهدوی از این بنا، تحت عنوان مدرسه حکیم نیز یاد می‌نماید (مهدوی، ۱۳۸۶، صص: ۱۸ و ۱۱۹).

نیم آورد در اصل، نیم دیمرت بوده و نیم در لغت به معنی لت و محل تقسیم آب می‌باشد، بنابراین نیم آورد یعنی لت دیمرت و بعداً در اثر کثرت استعمال، نیم‌اورت و سپس نیم آورد شده و قصه پردازان برای وجه تسمیه‌ی آن به نیم آورد داستانی ساخته‌اند (مهدوی، ۱۳۵۸، ص: ۲۷۶).

موحد ابطحی در کتاب خویش، این بنا را همان بنای خواجه محرم می‌داند (موحد ابطحی، ۱۳۷۶، صص: ۲۷۰ و ۲۷۱).

البته مرحوم مصلح الدین مهدوی این بنا را متعلق به دوران قبل از صفویه می‌داند (مهدوی، ۱۳۸۶، ص: ۹۸).

البته مرحوم مصلح الدین مهدوی این بنا را متعلق به دوران قبل از صفویه می‌داند (مهدوی، ۱۳۸۶، ص: ۲۹۲).

مرحوم مصلح الدین مهدوی در کتاب خود از این مدرسه، تحت عنوان مدرسه خارج از درب دروازه حسن آباد نیز یاد می‌کند (مهدوی، ۱۳۸۶، ص: ۱۲۲).

مرحوم مصلح الدین مهدوی در کتاب خود از مدرسه مادرشاه تحت عنوان نادرشاه نیز یاد می‌نماید (مهدوی، ۱۳۸۶، ص: ۱۳۳).

البته مرحوم مصلح الدین مهدوی در کتاب خود به جای سه مدرسه عباس آباد، مدرسه نزدیک مسجد لبنان و مدرسه قطیبه، مدرسه قرچقای بیک را از زمره مدارس هفت گانه مستهلک معرفی نموده است (مهدوی، ۱۳۸۶، ص: ۲۷۷). این نویسنده تنها به ۵ مدرسه اشاره نموده است.

مرحوم مصلح الدین مهدوی این بنا را متعلق به دوران قبل از صفویه می‌داند (مهدوی، ۱۳۸۶، ص:).

مرحوم مصلح الدین مهدوی این بنا را متعلق به محله شهشهان می‌داند نه نیم آورد (مهدوی، ۱۳۸۶، ص: ۲۵۶).

مرحوم مصلح الدین مهدوی مدارس گچ کنان و مقصود عصار را جداگانه ذکر می‌کند (مهدوی، ۱۳۸۶، ص: ۲۵۵).

احتمال می‌رود مدرسه کوچه کلباسی، مدرسه کلباسی و قرچقای بیک هر سه‌گی بوده، به این ترتیب که مدرسه قرچقای بیک به وسیله کلباسی تعمیر و یا چون در آن مدرسه درس می‌داده به نام او معروف شده و در هر حال از هیچ کدام اثری برجای نیست (جابری انصاری، ۱۳۲۱، ص: ۴۱۶).

مرحوم مصلح الدین مهدوی این بنا را متعلق به دوران قبل از صفویه می‌داند (مهدوی، ۱۳۸۶، صص: ۱۹۵ و ۱۹۶).

احتمالاً منظور شاردن، همان مدرسه صدر یا خواجه ملک می‌باشد که در نزدیکی مسجد صدر یعنی شیخ لطف ا... بوده است.

مرحوم مصلح الدین مهدوی این بنا را متعلق به دوران قبل از صفویه، واقع در خیابان‌هااتف و در مغرب خیابان‌هارون ولایت می‌داند (مهدوی، ۱۳۸۶، ص: ۱۶۶).

مرحوم مصلح الدین مهدوی بر این عقیده است که این بنا همان مدرسه حاجی کلباسی می‌باشد که حاج عبدالغفار صراف در آن تعمیراتی نموده و تا اواخر کار، مرحوم عبدالغفار ورشوساز زاهدی در آن روضه خوانی می‌نموده است (مهدوی، ۱۳۸۶، صص: ۷۹ و ۸۴).

توشمال یعنی ناظر و خوان سالار و چاشنی گیر و رئیس طایفه لرها (فرهنگ نفیسی، ۱۳۵۵).

کشه بر وزن رزه می‌باشد (مهدوی، ۱۳۵۸، ص: ۱۰۷).

منابع

- ایمانیه، مجتبی (۱۳۵۰). **تاریخ فرهنگ اصفهان**. اصفهان : دانشگاه اصفهان.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۵۸). مقاله‌ی نان جو و دوغ گو. محیط ادب (مجموعه‌ی سی گفتار به پاس پنجاه سال تحقیقات و مطالعات سید محمد محیط طباطبایی)، پدید آورندگان: سید جعفر شهیدی، محمد ابراهیم باستانی پاریزی، ایرج افشار، حبیب یغمایی. دبیرخانه‌ی هیأت امنای کتابخانه‌های عمومی کشور. نشر کتابخانه.
- بلاغی، عبدالحجّت (۱۳۶۹ق). **تاریخ انساب خاندان‌های نائین**، تهران: سپهر.
- جبری انصاری، حسن (۱۳۲۱). **تاریخ اصفهان و ری**. به اهتمام حسین عمادزاده. تهران: عمادزاده.
- جبری انصاری، حسن (۱۳۷۸). **تاریخ اصفهان**. ترتیب و تصحیح و تعلیق : جمشید مظاهری (سروشیار). اصفهان : مشعل.
- جناب میر سید علی و ژان شاردن (۱۳۷۶). **الاصفهان** به کوشش محمد رضا ریاضی، [تهران]: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۸). **گنج نامه‌ی فرهنگ آثار معماری اسلامی**، دفتر پنجم : مدارس. [تهران]: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده‌ی معماری و شهرسازی و سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حافظ ابونعیم اصفهانی (۱۴۱۰ ه.ق.). **ذکر اخبار اصفهان**. تصحیح سید حسن کسروی. بیروت : دارالکتب العلمیه.
- حبیبی، محسن (۱۳۷۸). **از شار تا شهر** (تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تفکر و تأثر). تهران : دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- حزین، محمدعلی (۱۳۳۴). **تذکره حزین**، با مقدمه محمدباقر الفت، اصفهان : انتشارات تأیید، چاپ دوم.
- ریاحی، محمد حسین (۱۳۷۵). **مجموعه از باب معرفت، اصفهان : انجمن آثار و مفاخر فرهنگی اصفهان**
- ریاحی، محمد حسین (۱۳۷۶). **وقف پشتوانه نهادهای علمی و آموزشی در اصفهان عصر صفوی، وقف میراث جاویدان**، شماره ۳ و ۴ (پیاپی ۱۹ و ۲۰)، صص : ۱۴۳ و ۱۴۲.
- سپینتا، عبدالحسین (۱۳۴۶). **تاریخچه اوقاف اصفهان**، اصفهان : اوقاف اصفهان.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۶۴). **تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون**. تهران : آگاه.
- شاردن، ژان (۱۳۴۵). **سیاحت نامه (ده جلد)**. ترجمه‌ی محمد عباسی. تهران : امیرکبیر.
- شاردن، ژان (۱۳۶۲). **سفرنامه شاردن (بخش اصفهان)**. ترجمه‌ی حسین عریضی ؛ با مقدمه‌ی علی دهباشی، [تهران]: نگاه.
- فلسفی، نصرآ... (۱۳۳۲). **زندگانی شاه عباس اول**، چهار جلد، تهران : دانشگاه تهران.
- مقدسی، ابوعلی... محمد بن احمد (۱۳۶۱). **احسن التقاسیم (جزء دوم)**. ترجمه‌ی دکتر علی منزوی. تهران : شرکت مولفان و مترجمان.
- مقصود، جواد (۱۳۴۹). **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی اصفهان**، جلد اول، تهران: وزارت فرهنگ و هنر اداره کل کتابخانه‌ها.
- موحد ابطیحی، سید حجه (۱۳۷۶). **ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه‌ی علمیه اصفهان**. جلد دوم. اصفهان : دفتر تبلیغات المهدی (عج).
- مهدوی، سید مصباح الدین (۱۳۵۸). مقاله‌ی دارالعلم شرق. مجموعه‌ی محیط ادب (مجموعه‌ی سی گفتار به پاس پنجاه سال تحقیقات و مطالعات سید محمد محیط طباطبایی). پدید آورنده : حبیب یغمایی، سید جعفر شهیدی، محمد ابراهیم باستانی پاریزی، ایرج افشار، دبیرخانه هیئت امنای کتابخانه‌های عمومی کشور. نشر کتابخانه.

- مهدوی، سید مصحح‌الدین (۱۳۶۷). تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر. جلد دوم و سوم. تهران: الهدایه.
- مهدوی، سید مصحح‌الدین (۱۳۸۶). اصفهان دارالعلم شرق، مدارس دینی اصفهان. تصحیح، تحقیق و اضافات: محمدرضا نیلفروشان. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.
- مهریار، محمد (۱۳۷۶). معرفی مجموعه تاریخی مسجد ساروتقی و مدرسه ثقه الاسلام و رتبات آن وقف میراث جاویدان، سال پنجم، شماره ۳ و ۴، (پیاپی ۱۹ و ۲۰)، صص: ۶۸ تا ۷۷.
- مهریار، محمد، شامیل، فتح‌ا... یف، فخاری تهرانی، فرهاد و قدیری، بهرام (۱۳۷۸). اسناد تصویری شهرهای ایران در دوران قاجاریه. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه) و دانشگاه شهید بهشتی.
- نشریه اداره اوقاف اصفهان (۱۳۴۶). شماره اول، اصفهان: اداره اوقاف اصفهان.
- نفیسی، علی اکبر (۱۳۵۵). فرهنگ نفیسی. جلد پنجم. تهران: خیام.
- نیکزاد حسینی، کریمی (۱۳۳۵). تاریخچه ابنیه تاریخی اصفهان. اصفهان: [بی‌نا].
- همایونفرخ، رکن‌الدین، تاریخچه کتاب و کتابخانه در ایران، مجله هنر و مردم، شماره ۶۷ و ۶۸.
- همایی، جلال‌الدین (۱۳۸۴). تاریخ اصفهان، مجله ابنیه و عمارات فصل تکایا و مقابر. به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: نشر هما.
- هنرفر، لطف‌ا... (۱۳۵۰). گنجینه‌ی آثار تاریخی اصفهان. اصفهان: تقفی.
- یاقوت حموی بغدادی، یاقوت ابن عبدا... (۱۹۷۹ میلادی / ۱۳۹۹ قمری). معجم البلدان. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.